

ՀԱՅԱՑԻ ՀՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ

ՅՈՎՍԷՓ ՎՐԴ. ՍԱՆՏԱԼՃԵԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

Վերոհրա. կիւլպէնկեան Մատենադարանէն ներս մեր ուշադրութիւնը գրաւեց ըստ-ւարածառայ ձեռագիր ուսումնասիրութիւն մը, որ իր 886 մեծագիր եւ մանրատառ էջերով պատկերաւոր աշխատանք մը կը ներկայացնէ: Ուսումնասիրութիւնը, «Հայացի Հնախօսութիւն Հերանոսութեան Ժամանակաց», պատրաստուած՝ Յովսէփ Վարդապետ Սանտալճեանէ, կը բնէ Հայ պատմութիւնը՝ նախքան քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան եւ հետեւաբար՝ նախքան մեր այրութեանն ու գրաւոր պատմութեան սկզբնաւորութիւնը: Հեղինակը, մասնագէտ՝ ուրարտական ռեսպոնս արձանագրութիւններու, իր աշխատանքին ընթացքին մեծ մասով օգտուած է այդ քարտէսն պատմութեան, հետեւաբար իր խօսքը յանախ մոր է եւ հետաքրքրական:

Ձեռագիրը, որ պէտք է ստացած ըլլայ իր վերջին ձեւը 1900-էն ետք եղող տասնամակին, ըստ մեր կարծիքին՝ տակաւին անտիպ է: Արդիս Մատենադարանին մէջ որեւէ արձանագրութիւն չգտնւի անոր մասին եւ մեզի համար անտոյժ է անոր՝ Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ է պահ դրուելուն պատճառը:

Ինչպէս արդէն իր «Յառաջադասութիւն»-ին մէջ կ'ըսէ, գիրքը բաժնուած է երեք ամբողջ մասերու. առաջինը «կը բովանդակէ պատրաստութիւն եւ մասնաւոր ազգայնական ու հնախօսական խնդիրներ», երկրորդը կը պարունակէ նախաքրիստոնէական Հայաստանի պատմութիւնը, Ք. Ա. Ժ. դարէն սկիզբ առնելով եւ հասնելով մինչեւ քրիստոնէութեան մուտքը՝ 305 Յ. Ք.: Իսկ երրորդ մասը կը գրաւի մեծապէս շահագրգռական եւ համեմատաբար նուազ ուսումնասիրուած նիւթով մը՝ դիցաբանութեամբ:

Հեղինակը՝ որոշապէս ամբողջական տէրն է իր նիւթին, լայնօրէն ուսումնասիրած պայն եւ, ինչ որ մեծ արժանիք մըն է յետ մեզի՝ իր աշխատանքը դրած բազմատոքեան ապահով հիման վրայ, ինչպէս արդէն յստակօրէն կ'երեւի իր մէջքերած հեղինակներէն եւ գիրքերէն: Երկը պատրաստուած է անաչառ եւ գիտական ոգով, առանց աւելորդ եւ պոռոտ ազգասիրութեան, որ, պէտք է շեշտել, մեծ առաքինութիւն մըն էր 1900-ական քաղաքականներու աժան հետադարձութիւններուն ու ամբողջականութեան հետ բազմապատկուած: Ինչպէս ինք իսկ կը յայտնէ. «Զուգիմք բնու կանխակալ կարծիք, եւ աւելն մոլեռանդական միտութիւն մեզի օտար է: Կը սիրենք մեր ազգը խանդակաբար ոգով. սակայն ազգապաշտութիւնն բնու մուտ գտած չէ մեր մտաց մէջ»:

Այս ձեւով է որ Հայր Սանտալճեանի երկասիրութիւնը, մանաւանդ իր վերջին երկու բաժիններով՝ կը հանդիսանայ մեծապէս շահագրգռ եւ բազմաթիւ նորութիւններ ունեցող գիրք մը. անոր ցարդ հրատարակուած չըլլալը անտարակոյս որ Հայ ժողովուրդի պատմութեան գիտական ֆմնարկումին եւ ուսումնասիրութեան կայունաճն ներս քաց մը ձգած է: Զայն Սրբոց Յակոբեանց Տպարանէն առանձին հատորով յոյս ընծայելի առաջ, փափաքեցանք գէշ մաս մը արտատպել «ՍԻՈՆ»-ի մէջ, վստահ ըլլալով որ գիտական եւ լուրջ այս աշխատանքը անվերապահ խանդավառութեամբ պիտի դիմաւորուի ընթերցողներուն կողմէ:

ԽՄԲ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քան զամենայն յաղթէ ճշմարտութիւն,
Ոչ է ի ճշմարտութեան անիրաւութիւն
Եւ ոչ մի:

Ա. եզր. Գ. 12. Գ. 36:

Ըստ առածին թէ «Հարկն ծնանի գորէն», առաջիկայ երկասիրութիւնս՝ ազգային ուսմանց մէջ մեծ պարապ մը գոցելու մերազնեայց շատերէն յայտնուած բաղանջաց եւ մեր իսկ ցանկութեան ծնունդն է: Յայտ է որ ստոյգ պատմութիւնն՝ բովանդակ մարդկային ազգին եւ կամ առանձինն ժողովրդեան մը վերաբերեալ գործոց եւ դիպաց վրայոք հաւաքուած ստոյգ վկայութեանց բովանդակութիւնն է: Այս պարզ եւ անմերժելի սկզբունքէն շարժեալ, անցեալ դարուն կէսէն ի վեր մեր ազգին մէջ լուսաւորեալ ու ճշմարտութեան ցանկացող միտքերն՝ իրական ու դրական վկայագրաց վրայ հիմնեալ մեր նախնեաց գործոց եւ արարոց պատմութիւնը ունենալ կը ցանկային: Այս նկատմամբ փորձեր իսկ սկսան երեսան զալ, սակայն պատմութեան բանի մ'աղբերաց քերութենէ կամ անստուգութենէ՝ սոյն փորձերն անպտուղ կամ անկատար մնացին:

Այս պայման իրաց մերազնեայ գիտնականաց միտքը եւս քան զեւս կը գրգռէր ի հետազոտութիւն հին եւ հնագոյն ժամանակաց, յորս մեր հարքն կ'ապրէին՝ ունելով անտարակոյս իրենց սեպհական քաղաքային, քաղաքական եւ կրօնական հաստատութիւնները: Մերազնեայ նոր հրահանգեալ պատանիք եւս այս նկատմամբ կը փափաքէին ողջունել երկասիրութիւն մը, որ գոնեա ըստ բաւականի բովանդակէր իրենց ցանկացեալ հրահանգներն եւ ուսմունքը:

Այն կարգի պատանիներէն էինք եւ մենք. եւ ի պատեհ առթի՝ փորձեր եւս սկսանք ընել առողջ հիման վրայ հաստատեալ ազգային պատմութիւն մը յօրինելու ըստ հնարաւորութեան: Սակայն երկայն ժամանակ ի հարկէ պաշտամանց, մեր խորհուրդը անընդհատ ի գործ դնելէ արգիլուած ըլլալով, երբ նախախնամական կարգադրութեամբ ստիպուեցանք առանձնական կեանք վարել, մեր նախկին խորհուրդը ի գործ դնելու նպատակաւ՝ հայրենեաց հողոյն վրայ գտնուող և մինչեւ այն ժամանակ չառեղծեալ սեպագիր արձանագրութիւնները ուսումնասիրել սկսանք: Արդէն ասորեստանեան եւ սորսիկ սեպագիր արձանագրութիւններն եւրոպացի լեզուագէտներէն առեղծեալ ըստ պատշանի թարգմանեալ էին: Շնորհիւ երկնային տեսչութեան՝ բազմադիմի եւ ծանր դժուարութեանց յաղթելով, մեր հայրենական ինչքն ու զանօր եղող ուրարտեան սեպագիր արձանագրութեանց լեզուն նանչնալ, թարգմանել եւ մեկնել եւ առանձինն երկասիրութեամբ հրատարակել կարողացանք(1):

Ասորեստանեայ, պարսիկ եւ ազգային արձանագրութիւններովս՝ այ-

(1) «Les Inscriptions Cuneiformes Urartiques»- Վենետիկ, 1900, Միփթարեան Տպարան:

լիս չկար մեծ ինչ պակասութիւն Հայաստանեայցս հին պատմութիւնն ու դիցաբանութիւնը յօրինելու: Ունէինք Ս. Գրոց Արարատ աշխարհի վրայ մեզի աւանդած յայտնի տեղեկութիւնները եւ քանի մը դէպքերը: Յոյն եւ լատին պատմիչք. աշխարհագիրք, բնապատումք, փիլիսոփայութ, քաղաքա-
 խօսք եւ բանաստեղծք՝ իրաց ու դիպաց ժամանակակիցք կամ մօտք ժամա-
 նակաւ, պատշաճ հոխութեամբ բաւական ճիշդ պատրաստած էին մեզի ար-
 դէն: Մեր ազգային մատենագիրներէն Մ. Խորենացի՝ մեզի աւանդած Գող-
 քան վիպասաններուն երգերովն, Հայոց պաշտած քանի մը դից վրայ, եւ
 Հայաստանի քաղաքական-աշխարհագրական հանգամանաց, նախարարու-
 քեանց աւատային դրութեան, եւ իւր հայրենակցաց քաղաքային կենաց վը-
 րայ աւանդած տեղեկութեամբքն մեզի բաւական առատութեամբ ճիշդ պատ-
 րաստած էր, որով արդարեւ հայագրեացս յաիտենական երախտագիտու-
 քեան արժանի հանդիսացած է: Թէպէտ իւր պատմութեանց մէջ բազմաթիւ
 կեղծիք մտածած է, սակայն ասոնց բով ազգային ստոյգ աւանդութիւններ
 եւս կը գտնուին: Ընդհանրապէս խօսելով՝ եթէ մեր պատմահայրն Մար Ա-
 րասի մ'անուամբ կամ Խոռովբուտ մը եւ Ուշիւպ մը կեղծելով եւ կամ Բար-
 դամանայ գրութիւններ վերագրելով՝ հեքանոսութեան ժամանակաց նկատ-
 մամբ ազգային պատմութիւն մը մեծաւ մասամբ հնարած է, զայն գործ մենք
 անոր տարապայման ազգասիրութեան կ'ընծայենք, որով կը ցանկար որ իւր
 ազգն ալ պատմութիւն մ'ունենար: Շնորհիւ այսպիսի ազգասիրական զգաց-
 ման է որ մենք վերոյիշեալ ստոյգ աւանդութիւնները ունինք, գորոնք իւր
 բարի կամօքն եւ հարտար գրիչովն մեզի աւանդած է: Եթէ Մ. Խորենացի
 (Ա, գ) «Ամենեցուն մեզ յայտնի քաղաքացն մերոց եւ այլոցն առաջնոց առ
 ի յիմաստն աղամարութիւն, եւ անկատարութիւն ոգւոյն բանականի» ըսելով
 անարդար դատումն ըրած չըլլար(2), անտարակոյս լաւ կ'ընէր: Ինքն է (Ա, ժգ)
 որ վանայ քաղաքային վրայ փորագրեալ սեպագիր արձանագրութիւնները
 օտարազգի եւ մտացածին Շամիրամայ մը կ'ընծայէ եւ ոչ թէ մեր բնիկ ազ-
 գային քաղաքաց, որոնք իրենց իմաստութեամբն եւ իրենց կատարելու-
 քեամբն ոգւոյն բանականի այն շքեղ տարեգրութիւնները փորագրել տուած
 էին՝ ոչ թէ միայն Տոսպ գաւառին մէջ, այլ Հայաստանի գրեթէ ամէն կող-
 մերը: Եթէ ազգային պատմութեան աղբիւրներուն նկատմամբ՝ մեր պատ-
 մաօր համար ողբալու անփութութիւն կամ դատափետելու գործ մը կար,
 այն ոչ թէ մեր քաղաքաց կամ նախնեաց կողմանէ էր անտարակոյս, որ-
 չափ օտարազգեաց լուծէն եւ քրիստոնէութեան քաղաքի ստորի եւ յունախօս
 կապաղուկիացի երիցանց աննահ անխորութենէն եւ արհամարհանքէն յա-
 ռաջ կու գար, որով հնագոյն ժամանակաց ամէն գրութիւնք ոչնչացան ան-
 հետ եղան: Ազգաքանգեղոսի մը կամ որ Հայուն որ այս անուամբ գրած է՝ կը
 պարտինք կարգ մը դից անուններուն եւ սեպականութեանց ծանօթութիւն-
 ները: Եզնկան մ'եւս կը պարտինք այլեւայլ ոգւոց հաւատալու սնապաշտու-
 քեան նկարագրութիւնը, գոր նա այնպիսի՝ վայելչութեամբ հերքելով մեզի
 կ'աւանդէ:

Առաջիկայ երկասիրութիւնս երեք մասէ կը բաղկանայ: Առաջինն կը
 բովանդակէ պատրաստութիւն եւ մասնաւոր ազգախօսական ու հնախօսա-

(2) Տես եւ անդէն (Ա, գ) միւս այլ երկու տեղ, Ա, ա, իա:

կան խնդիրներ: *Երկրորդ* կը պարունակէ բուն ազգային պատմութիւնը, որ Ք. Ա. Հնգետասաներորդ դարուն վերջերէն սկսելով՝ կը հասնի Ք. Ե. իբր 305-րդ տարին, այսինքն ցվախեան հեթանոսութեան ի Հայս: Պատմութիւնը չորս գլխաւոր ժամանակաց կը բաժնենք, որք են՝ Ա. Նախապատմական ժամանակ, Բ. Պատմական Հնագոյն ժամանակ, այսինքն երբ Նաիրիայ երկիրներն լոկ ազգային արքայեաց իշխանութեան տակ էին (Ք. Ա. իբր 1410-860), Գ. Պատմական Հին ժամանակ, այս է Ուրարտուայ վերին իշխանական քաղաքութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ Արմենիոյ մէջ Սելեւկեանց իշխանութեան դադարին (Ք. Ա. 860-189), Դ. Պատմական Միջին ժամանակը, որք կը սկսին ազգային Արտաշեսեան Հարստութեամբ՝ եւ հեթանոսութեան դադարումը կը կտան (Ք. Ա. 189-Ք. Ե. 305): Վերջին երկու ժամանակներն դարձեալ իրենց մէջ բաժանումներ ունին, ինչպէս իրենց տեղերը պիտի որ տեսնենք: *Երրորդ* մասն երկասիրութեան հանդէս առնէ դից, գործնք մեր հարկ նախապատմական, հնագոյն, հին եւ միջին ժամանակաց մէջ կը պաշտէին:

Գլխաւոր մասին՝ այս է պատմականին նկատմամբ արդարեւ չունինք պատմաւ գանգատանաց: Եթէ այն՝ Ք. Ա. 1410-րդ տարիէն վեր չ'իլլեր, պէտք է յիշել որ ժամանակաց նկատմամբ մերայնոյն պէս հին պատմութիւն՝ կամ այս վսեմ անուան արժանի աւանդութիւն՝ ունեցած չեն արիական ազգերն, ո՛չ Հնդկիկ, ո՛չ Երանեանք, ո՛չ Յոյնք եւ ո՛չ Հռովմայեցիք. քո՛ղ գալլ ազգս բազմա արեւելից եւ արեւմտից: Եւրոպիոյ արդի պայծառագոյն ազգերն իսկ՝ իրենց պատմութեան սկիզբը կրտսեր եւ կրտսերագոյն դարերուն մէջ ունին: Այս ազգաց պատմութեան հետ բաղդատուելով՝ մեր ազգայինն արդարեւ հին, նոյն եւ վսեմ է այլեւայլ տեսութեամբք: Ունինք, ինչպէս ըսինք, մեր աչաց առջեւ բազմաքիւ սեպագիր արձանագրութիւններ եւ պատմական մատենագրութիւններ, որոնք մեզի համար առատաւոր աղբերք եւ կամ վտակ կը հանդիսանան: Արդի քննադատութիւնն այն գրութեանց հարազատութիւնն կ'ընդունի մեծաւ յոյժ մասամբ, եւ եթէ կան սակաւքիւ աղբերք ոչինչ յստակ կամ անխտն, զանոնք զիտէ որոշել եւ յստակել իսկ: Այսպիսի գիտնական տեղիքէ յօրինեալ մեր հայրենեաց պատմութեան մէջ ունինք իրաց ու դիպաց գրեթէ անընդհատ յարակցութիւն եւ միօրինակութիւն, որչափ ազգին հին քաղաքական գործունէութիւնն կը ներէր: Պատմութիւնն կը սկսի Ասորեստանոյն ծանր լծով. սակայն, ինչպէս այլուր ըսած ենք, ազգային կացութեան ոգին կը յարուցանէ զԱրամիս, որ իւր հայրենեաց յանչափս ցրուեալ գորութիւնները իւր եւ յաջորդացը ձեռաց մէջ կ'ուզէ կեդրոնացնել: Այսու նպատակաւ քէ՛ ինքն եւ քէ՛ իւր յաջորդներն անդադար պատերազմելով այլամիտ ազգայնոց եւ Ասորեստանոյն դէմ, ո՛չ միայն հին ժամանակաց Հայաստանը կը կազմեն կը յօրինեն, այլեւ ըստ բնութեան իրաց՝ աշխարհակալութեան ոգով վառեալք՝ անոնցմէ երբեքն եփրատայ արեւմտեան եզերքը կ'անցնին, եւ իրենց յալքող զենքերը մինչեւ կապաղովկիոյ արեւմտեան սահմանները, եւ մինչեւ Ասորոց մօտ կը տանին մեծաւ փառաւորութեամբ: Արամեան Հարստութիւնն ազգային ժողովրդոց վրայ իշխող անքիւ արքայեաց վրայ բռնացաւ ամենայն իրաւամբ. վանգի հայրենեաց փրկութիւնն՝ էր առաջնագոյն օրէնք: Նոյն Հարստութիւնն փոփոխ յաջողութեամբ երկու եւ կէս դար կարող եղաւ Ասորեստանեայց անեղ պետութեան դէմ կռուիլ՝ մինչեւ ասոր անկումը (Ք. Ա. 607): Եւ քէպէտ

Մարաց պետութեան հպատակ դաշնակից եղաւ, սակայն Կիւրոսի իբր գին-
ւորակից՝ Տիգրան արքայորդին եւ նմբաս իրենց արարատեան գործերովն
նախ Լիւդիոյ եւ յետոյ Բաբելոնի վրայ արշաւելով, այն երկու պետութեանց
կործանման փառաւոր գործակից եղան Կիւրոսի: Սակայն Տիգրանի յաջորդն
Վահագն(?) Ափեմենեանց բերել լուծը թօրափել ուզելով՝ անկաւ Արամեան
Հարստութիւնն (Ք. Ա. 518): Արմենական գործն Քսերքսէսի Յունաց դէմ
ըրած արշաւանաց ինչպէս եւ ուրիշ դիպաց մէջ, եւ վերջին Դարեհին՝ Աղեֆ-
սանդրի դէմ յԱրքեղա տուած ճակատամարտին մէջ կը պատերազմին, այլ ոչ
քէ յօգուտ իրենաց հայրենեաց: Արմենիա մակեդոնացի աշխարհակալին
ձեռէն կ'ընդունի տեղակալ մը՝ Միհրան անուն. սակայն Աղեփսանդրի ա-
ռաջին յաջորդներուն ժամանակ Արմենիա Արդուարդ անուն քագաւոր մ'ալ
ունի (Ք. Ա. իբր 305-280): Սելեւեանց ժամանակ Ծոփաց մէջ՝ յԱշմուշատ
փաղափ, Արշամ մը կը քագաւորէ (Ք. Ա. 230): Ասոր որդին էր անտարա-
կոյս այն Զարեհն որ ժամանակակից էր Արտաշէսի՝ հիմնադրի Արտաշէսեան
Հարստութեան (Ք. Ա. 189): Զսա՛ կ'երգէին վիպասանքն Գողթան քէ «Հե-
ծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ» այլովքն հանդերձ: Արտաշէս
Ա. Արամիսի ոգով վառեալ՝ հայրենեաց ժողովուրդները կ'ուզէր իւր ձե-
ռաց տակ ժողովել. մեծաւ մասամբ ալ յաջողեցաւ: Սակայն իւր սերնդենէ
Տիգրան Բ. Մեծին վերապահուած էր ոչ միայն նոյն գաղափարը յարդիւնս
բերելն, այլեւ հայկական պետութիւն մը կանգնելու փառքն: Այս պետու-
թիւնն սակաւատեւ պէտք էր որ ըլլար, վասնզի Հռովմայեցիք Ասիոյ մէջ
շատոնց սպրդած էին. եւ Հռովմէացոցն ձեռնագութիւնքն՝ Ասիացոց կա՛մ
մահուան եւ կա՛մ նուաստութեան պատճառք էին անվրէպ: Լուկուլլեայ ձե-
ռամբ Տիգրանայ պետութիւնն անկաւ: Ասոր որդւոյն՝ Արտաւազդայ Առաջ-
նոյ վատքար Անտոնիոսի ձեռքը գերի իյնալովն՝ Հայաստանի մէջ շփոթու-
թիւն մ'ինկաւ, որով վերջապէս դադրեցաւ (Ք. Ե. 14) Արտաշէսեան Հարս-
տութիւնն՝ երկու դար տեւելէ վերջ: Պարքեւին եւ Հռովմայեցւոյն անյազ
ցանկութեանց նիւթ մ'եղած էր Հայացի ժողովուրդն: Բնիկ քագաւորակա-
նաց եւ ոչ հետքն մնացեր էր. ուստի վերջապէս Պարքեւին եւ Հռովմայեց-
ւոյն համաձայնութեամբն Հայաստանի Արշակունի Տրդատ Ա. քագաւոր
տրուեցաւ (Ք. Ե. 66): Այս ժամանակէն կը սկսի Արշակունեաց Հարստու-
թիւնն, ո՛չ Արամեանցին պէս քաջ դիւցազանց եւ ո՛չ Արտաշէսեանցի նման
ձեռնարկու մերք յաջողակ եւ մերք դժբաղդ իշխանաց տոհմ մը: Ինչպէս
ստույգ է մանաւանդ Արեւելին համար՝ որ ազգաց եւ քագաւորութեանց
պերնութիւնն իրենց քագաւորաց անձնական արժէքէն կը կախուէր, կը պար-
տինք խոստովանիլ քէ Հայաստանի Արշակունիք՝ քաղաքագիտական, քաղա-
քական եւ զինուորական տեսութեամբք կարի նուազ աստիճանի հանդիսացան
քագաւորս ազգային նախորդ Հարստութեանց: Սակայն Արշակունիք
աշդբէնամնաց կատարելութիւնները եւ բերութիւնները գիտցան պատկե-
րացնել իրենց անձանց վրայ: Որովհետեւ Հռովմայեցի ինքնակալքն էին որ
Հայաստանի քագաւորներ կու տային եւ կամ կը հաստատէին, իրք հայրեն-
եաց ըստ ժամանակաց աւելի կամ նուազ պատուով կամ յաջողութեամբ կը
դիպէին: Երբ Սասանեանն կործանեց Պարքեւեաց պետութիւնը, ա՛լ այնու-
հետեւ Հայաստանի Արշակունիք՝ Տիգրանի մէջ իրենց համար տրուելի վնիւր
կրնային գուշակել: Սակայն Հռովմայեցի ինքնակալք պաշտպանեցին Արշա-
կունեաց Հարստութիւնը անոր եւս քան զսկիզբն Զորրորդ դարու, այսինքն

երբ հերանոսութիւնն ի Հայս վերջանալու վրայ էր:

Եթէ ստոյգ է որ ազգի մը պատմութիւնն իւր քաղաքակրթական կենաց եւ կամ իւր քաղաքակրթութեան զարգացման պատկերն է, ի գուր է փնտռել մեր ազգային պատմութեան մէջ Յունաց առաջինական ազատութիւնը, եւ ազատութեամբ ընդհանուր ազգային մտաւորական եւ հոգեկան յառաջդիմութիւնը: Ինչպէս յայտնի է, առաջինն մայր է երկրորդին եւ երրորդին. եթէ մայրն ազալիսն է, դստերքն ո՛րչափ առաւել: Հայ ժողովուրդըն, ինչպէս եւ Ասիական ժողովուրդք ընդհանրապէս, բնաւ եւ ո՛չ մի ժամանակ օրինաւոր եւ պատշաճ ազատութիւն վայելած է իւր ազգային քաղաքացիական ժամանակ. ըստ այսմ, անոր մտաւորական յառաջդիմութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ մերք ընդ մերք հազիւ ստուեր մը ճշմարիտ մտաւորական շարժման: Հայ ժողովուրդն՝ իբր ժողովուրդ, կարծես միայն խոնարհ ունկնդրութեան, ստրկական հնազանդութեան եւ ընդունած հրամանաց կուօրէն գործադրութեան որոշեալ էր: Ուստի նա միշտ գրկեալ էր այն հոգեկան գորութենէն, որ իւրաքանչիւր անձին իւր պատուոյ եւ կարողութեան ազատ եւ լաւ զիտակցութենէ միայն յառաջ գալով, հասարակ ժողովրդոյ կարգէն երեւելի իմաստասէրներ, բանաստեղծներ եւ գրագէտներ, եւ կամ համբաւաւոր օրէնսդիրներ, եւ անպարտելի զօրավարներ ու զինւորներ կը ծնանի: Արդարեւ մեր ազգին մէջ հայրենեաց սիրոյ զգացմունքն բնաւ պակաս եղած չեն. սակայն այս սէրն առանց պարտ ու պատշաճ անձնական վեհ ազատութեան, մտաց լուսաւորութեան եւ հետեւաբար հոգեկան ազնիւ գորութեան ինչպիսի՞ք երեւելի գործեր եւ տնտեսական արդիւնք կրնար յառաջ բերել. արդարեւ կ'ա՛մ դուրսնալ եւ կ'ա՛մ վաղանցուլ, մանաւանդ երբ իրքն դրացի հզօր ազգաց հետ էին: Այսպիսի ինչ եղած է մեր ազգին հակառակորդն հերանոսութեան եւ քրիստոնէութեան դարերուն մէջ:

Հանդերձ այսու ամենայնիւ՝ մենք չենք տարակուսիր ըսել թէ առաջիկայ երկասիրութեանս մէջ բովանդակեալ մեր ազգային պատմութիւնն՝ որ է միայն ճշմարիտ եւ հարազատ, մեր հայրենեաց համար փառաւոր է արդարեւ, եւ փառաւորագոյն յոյժ քան զոր մեր պատմահայրն մեզի աւանդել կը կեղծէ յայլոց անուն եւ յիւր իսկ անուն գլխովին: Գիտութիւնն եւ ուղիղ բանավարութիւնն չեն կրնար երբեք ընդունիլ կարծեալ պատմութիւն մը՝ որոյ հիմունքն չեն ի միջի, եւ որ ճշմարիտ է դուռնութեք եւեք, եւ կամ ազօտ միայն եւ խիստ տկար լոյս մը կ'ընծայէ երկար դարերու մէջ պատահած իրերն մը ճշմարտիւ պատմական դիպաց վրայ: Եթէ առաջիկայ երկասիրութեանս մէջ Հայագգոյ մը համար սիրելագոյն եւ ճշմարտագոյն մաս մը կը գտնուի, անտարակոյս այն ալ մեր ազգային սեպագիր արձանագրութեանց մեզի ընծայած իբր երկու եւ կէս դարու (Ք. Ա. իբր 825-580) պատմութիւնն է: Ասոր վրայ աւելցնել հարկ է հին ժամանակաց դիցաբանական մասը, զոր նշանալի յիշեալ արձանագրութիւնք մեզի կ'աւանդեն: Այսպիսի չքնաղ աղբերէ գուրկ էր Մ. Խորենացին, որ մեր այն հայրենական ժառանգութիւնը մեզ Հայոցս օտար կը համարէր:

Հարկ չէ ըսել թէ մեր այս երկասիրութիւնը հրատարակելունս միայն նպատակը՝ մեր անբերի համոզումներ մեր հայրենակցաց հաղորդել, հայրենեաց նոր երախտիք մ'ընել եւ գիտութեան բարգաւաճման նոր մղում մը տալ է: Զունինք բնաւ կանխակալ կարծիք, եւ ամէն մովեռանդական միտութիւն մեզի օտար է: Կը սիրենք մեր ազգը խանդակաբ որով. սակայն

ազգայաշատութիւնն բնաւ մուտ գտած չէ մեր մտաց մէջ: Զայս կ'ըսենք՝ որովհետեւ մոլեռանդութիւնն, կանխակալ կամ անհաշտ կարծիքն ոչ միայն զմարդ կ'օտարացնեն նշմարտութենէն, այլեւ ամէն լուսաւորութեան եւ առողջ յառաջդիմութեան դռները մեր առջեւը կը փակեն: Երկասիրութեամբս մեր կամքն բնաւ այն չէ՝ որ մեր ազգին մէջ ցարդ ծանօթ եղած սովորական պողոտայէն դիտմամբ շեղելով եւ գիտութեամբ հեռանալով, ցարդ ընդունւած կարծիքը քննենք ոչնչացնենք ըստ միտս եւ ըստ կամս: Այլ է միայն՝ առողջ ֆինաղատութեամբ եւ ուղիղ մտօք առաջի դնել նշմարտութիւնը, եւ ինչպէս գիտնականօրէն գայն կը տեսնենք՝ հաղորդել ազգայնոց: Որոց եթէ բարի կամ հաշտ ընդունելութեան հանդիպինք, մեր քրտամբք արեան յառաքերած արդեանց լիուլի վարձք գայն կը համարինք:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ե Ի

ՀԱՄԱՍՏԱՆԻ ԽՆԴԻՐՔ ՄԱՍՆԱԽՈՐՔ

Հայաստանի Բնական Աշխարհագրական Նկարագիրն

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Ա. Երկրաբանական յօրինումութիւն, լերինք, դիւրք, հովիտք եւ
 ձորադաշտք: Բ. Գետք: Գ. Մտվք եւ լիւնք: Դ. Դրունք կամ կապանք:

Ե. Կլիմայ: Զ. Կենդանիք: Է. Տունկք եւ քոյսք եւ քերք:

Գրեթէ ամբողջ Հայաստանն անհուն լեռնակոյտ մըն է. կրնայ ըսուիլ թէ Երկիրն մեծագոյն մասամբ լեռնադաշտերէ կը բաղկանայ կամ անհուն բարձրաւանդակ մըն է: Պոռտուէն դէպի Հայոց Երկիրներն՝ Էլքն դղայի Եղանակաւ կը սկսի, եւ անդադար կը շարունակէ մինչեւ ի միջնաշխարհն: Ասոր հակառակ՝ հարաւային սահմանադրութիւնն՝ գրեթէ բոլոր իրենց երկայնութեամբն՝ անմիջապէս ի մեր ցայտած դժուարաւեպ լեռներով պատեալ են: Ահադին բարձրաւանդակիս արեւելեան կողմանց բարձրութիւնն ստիճանաբար կը նուազի, մանաւանդ Կասպից Ծովուն մօտերը: Իսկ արեւմտեան կողմանք թէպէտեւ գրեւթ բարձր են, սակայն կեղբոնական տեղեաց բարձրութիւն չունին:

Ա. Երկրաբանական յօրինումութիւն, լերինք եւ ձորադաշտք:

Հայաստանը դրաւոյ լեռնակոյտը՝ զուգահեռական ուղղութեամբ երկայնեայ լեռանց գօտիներէ կը կազմի ընդհանրապէս: Այս գօտիները կրնանք

սպառնալից էր երեք յորինումաժութեան բաժնէլ: Առաջինն է՝ Մասեաց կամ Արարատեան յորինումաժութիւն, որ ըստ մասին Հայաստանի միջին կողմանքէ սկսելով՝ կը ձգի կ'երկայնի ընդմէջ Հայոցի երկրաց՝ զէպ յարեւելս եւ մասնաւոր զէպ յարեւմուտս: Այս յորինումաժութեան մէջ գլխաւոր զանդումաժ կը հանդիսանան Մասիսը (Մասիս, Արարատ) եւ Նպտո(1) լեռներն: Սոյն այս յորինումաժութիւնն՝ զարտաւարութեամբ, ընդհանուր դրութեան, մասամբ զէպի հարաւ իջնելով՝ ամբողջ Վասպուրականը իւր բազմաթիւ թեւերով կը ծածկէ: Կորզուաց լեռներն իսկ Մասեաց յորինումաժութեան կրնան վերաբերիլ: Այս յորինումաժութիւնն կամ գոտին՝ մինչդեռ Արարատ լեռան ահագին զանդումաժէն զէպ յարեւմուտս կ'ընթանայ, իւր ստուարութեամբը կոր զիծ մը կը յորինէ, որուն կորրնթարդ երեսն զէպի հիւսիս կը դառնան եւ մինչեւ Բիւրակն(2) լեռն կը ձգին: Ասկէ նոյն գոտին դարձեալ զէպ յարեւմուտս կ'երկայնի, սակայն Մանանդի գաւառէն կը սկսի աստիճանաբար խոնարհիլ եւ յանկարծ կը դադրի. այս դադարման տեղէն ճամբայ կու տայ Եփրատին, որպէսզի գետն իւր ընթացքը դարձէ զէպի հարաւ: Այս երկայնածիղ գոտին Մասեաց լեռնէն մինչեւ Բիւրակն լեռը երկննայուն՝ Երասխաձորոյ եւ Արածանոյ կամ արեւելեան Եփրատայ(3) հովտին մէջտեղ ահագին պատռար մը կը հանդիսանայ եւ զանոնք իրարմէ կը բաժնէ: Նոյն գոտին Բիւրակն լեռնէն սկսելով՝ արեւմտեան Եփրատայ(4) հովտը արեւելեան Եփրատայ հովտէն կը բաժնէ: Իբր բուն գոտի՝ Մասեաց լեռնէն ուրիշ մ'ալ կը սկսի, ոչինչ երկարածիղ, եւ ընթանալով զէպի հարաւ արեւմտից, Վանայ Մոփուն արեւմտեան եզերաց վրայ կը դադարի, յարեւելից սահման կալով Մշոյ ընդարձակածաւալ գաւառին:

Այս յորինումաժութեան մէջ գտնուող նշանաւոր լեռները յիշելով աստէն՝ կ'ըսենք թէ ասոնք արտաբոյ կարգի հարստային զօրութիւններէն այնքան բարձրութեամբ ի վեր ամբարձած են: Մասիս՝ «սպառն» ըստ Գողթան երգչաց(5), իւր ստուարանութիւնը ունի ուրարտեան կամ նախկին հայերէն լեզուի մէջ, յորում մաշխա = մասիս կը նշանակէ «մեծ»: Այս լեռը երկու մասնէ կը բաղկանայ, որուն առաջինն կը կոչուի Մեծ Արարատ, եւ որոյ բարձրութիւնն է 5160 մետր. երկրորդն՝ Փոքր Արարատ, ունի իբր 4000 մետր բարձրութիւն: Ըստ Նիկողայոսի Դամասկացոյ (Ա. կէս Առաջին դարու նախքան զՔրիստոս), այս լեռն Բարիս (Յն.) կը կոչուէր: Հուանուէրէն է որ Մասիս՝ այն անունը Աքեմենեանց պետութեան ժամանակ ի Պարսից, եւ կամ՝ որ հաւանականագոյն է, Աորոպատեան Մետացի Հարստութեան ժամանակ ի Մարաց առած է, որոնք Կասպից Մոփուն հարաւակողմը գտնուած եւ Աստուածոց Լեռ ճանչցուած Հարա Բերեգաիտի (Լեռն Օրհնեալ կամ

(1) Ուզիդ է Ստրաբոն՝ երբ կ'ըսէ (ԺԱ, ԺԳ, 8) թէ այս լեռնաշղթայն Բգնուենաց ծովուն հիւսիսակողմն էր: Իսկ այլուր (ԺԱ, ԺԲ 4, ԺԳ 3, ԺԶ 2) Կորնէից հիւսիսի արեւելակողմն եւս՝ ինչպէս կ'երեւի, Նպտո անուն լեռնաշղթայ մը կը յիշէ: Նոյնը պէտք է ըսել Պղոտարբոսի համար (Աղեմանդր, ԼԱ):

(2) Ստրաբոն (ԺԱ, ԺԶ 2, 14) այս լեռը Արոս կ'անուանէ: Տես եւ Պտղոմէոս, Ե, ԺԳ 5:

(3) Արդի Մուրատ-Սու:

(4) Արդի Գարա-Սու:

(5) Մ. Եռքեմացի, Ա. 1, Բ. կա:

Սուրբ, Մեծ) լերան(6) անունը կրճատ ձևով մը երանէն Հայաստան փոխադրած են: Ստոյգ կ'երևի որ Բարիս «բառն հին բախտրական քարես» լեռ, բարձունք՝ նշանակող բառն էր, որ իբր Հարա Բերեղախոյա վերադիր՝ Աւետայի մէջ (Յասնա, 41, 24. Յեշտ. 19, 1) սակայ անգամ մեր առջեւ կ'ելլայ(7): Դարձեալ հրաբխային պատճառէ առաջ եկած է Նպատ(8) լեռն Բաղբեւանդ գաւառին մէջ, և որոյ բարձրութիւնն է 3520 մետր: Լերանս անունը Հայաստանի տեղ առնելով՝ Ովրատիս բանաստեղծն Վալդիտի ձօնած տաղին մէջ (Տաղք, Բ. դ, տողք 17-22) կը տողէ ստալէս. «Օգոստոս Կեսարին նորոյ յաղթութիւնները երգենք, խոտապինդ Նպատը (rigidum Niphaten) և Մարաց գետը՝ որ յաղթուած ազգաց հարբը մտնայով, փոքրագոյն ալիքներ հոյովեալ կը խաղացնէ...»: Նպատ՝ անտարակոյս երանեանց Ապամի նապատն՝ ջրոց արական դից անունն էր, որ 'ջրոց խոնարութիւն՝ կը նշանակէ. սակայն տեղ մը և լեռ մ'ալ պէտք էր որ նշանակէր: «Արվանդ Տիգրիսի հին մէկ անունն էր. այս գետն Նիփատէս կամ Հայոց Նպատ լեռնէն կը բղբի, ապա ուրեմն Ապամի նապատ տեղը հոս պէտք է փնտռել: Երբ Իրանեան պետութիւնն իւր բովանդակ տարածութիւնը կը պահէր և Հայաստան քրիստոնէութիւնը չէր բնդունած, անտարակոյս Տիգրիս և իւր աղբերակքն մեծ նշանակութիւն ունէին, և ընդհանրապէս Երանի մաս կը ճանչցուէին»(9): Ապա լերանս անունն երանեան ծագումն ունի:

Մագկաց լեռն՝ «քաջերէ»(10), ընդ մէջ Աղիւտի և Ապահունեաց՝ Տուրքերեանի արեւելից հիւսիսակողմը:

Վարաժնունեաց լեռն(11), որոյ բարձրութիւնն է իբր 3300 մետր:

Խոփոտունեաց լեռն(12), իբր 3800 մետր բարձրութեամբ:

Գրդուս լեռն(13), որ ունի իբր 2600 մետր բարձրութիւն: Այս լերան վրայօք է գրոյցն՝ ըստ որում Նոյեան տապանն հոն հասնելով՝ բտեր է. «Գրդուս, ընկալ՝ զիս»՝ որուն լեռն պատասխաներ է. «Գնա ի Մասիս, զի մեծ է քան զիս»:

Բիւրակն(14) որ իբր 3200 մետր բարձրութեան կը հասնի: Կորդուաց լերանց սեպ գաղաթներն ընդհանրապէս աւելի քան 4000 մետր բարձրութիւն ունին:

Երկրորդ յօրինուածութիւնն կամ գօտին՝ աշխինքն հիւսիսայինն, կ'անուանենք Կովկասային: Սա կարծես Կովկասու մարմնէն կ'անջատի, կը ձգի զէպի հարաւակողմն և ի հարաւ արեւմտից. ասկէ չըջան մը դարձելով՝

(6) Այս լեռն յետոյ Ալուրս (Ալբորն) կոչուեցաւ, որուն բարձրագոյն գագաթն Դեմաւենդն է, Դեմբարեղն՝ ըստ Մ. Խորենացւոյ:

(7) Fr. Spiegel. «Eranische Alterthumskunde», 1871, հատոր II, էջ 217, ծանոթ. 1: Տես աստէն Ստրաբոն, ԺԱ, ԺԳ 14, ուր լուի «Բարիսի մեհեան» բառերն կը գտնուին:

(8) Արդի Այա-Տաղ:

(9) Տես Fr. Spiegel. «Eranische Alterthumskunde», 1871, հատոր II, էջ 173 եւ 1873, հատոր Բ, էջ 51-54:

(10) Մ. Խորենացի, Գ, Իգ:

(11) Արդի Թանտուրէֆ-Տաղ:

(12) Արդի Սէյբան-Տաղ:

(13) Արդի Նեմրուտ-Տաղ:

(14) Արդի Պինկէտլ-Տաղ:

կերկային ղէպ յարեւմտաւ մինչեւ ի ծագ եւ անդր եւս արեւմտից Հայոց : Այս յորինուածութեան մէջ գլխաւոր դանդուածն Արագած լեռն է (իւր անհաւասար բարձրութեամբ չորս գագաթներովն), զոր հրաբխային զօրութիւնք իւր 4100 մետրի բարձրութեամբ ի վեր ժայթքած են : Ասոր հիւսիսոյ արեւմտից կողմն էին Մոսքական լեռինք՝ որոնք մասամբ Գուգարաց աշխարհը Բարձր Կողքիսէ կը բաժնէին, եւ այս կողմանէ Մեծաց Հայոց սահմանադրութիւն(15) : Պարխար լեռանց զօտին Մոսքական լեռանց մօտերէն կը սկսի, եւ կը ձգի մինչեւ յարեւմտակողման՝ յերկայնութիւն ծովեզերաց Պոնտոսի : Սակայն Պարխարայ մասն եղած Սկիւդիսէս լեռնաշղթայն է որ Հայաստանի հիւսիսոյ արեւմտակողմը՝ արեւմտեան եփրատայ եւ Պոնտական զեռերուն մէջտեղ կը կանգնի, երկայնեայ ստորին ճորտի ծախակողմէն մինչեւ Եկեղեցաց գաւառը(16) : Ըստ Ստրաբոնի (ԺԲ, գ. 18) Սկիւդիսէս՝ Բարձր Կողքիսի Մոսքական լեռանց կը կապակցէր :

Երրորդ յորինուածութիւնն՝ այս է հարաւայինն, է Տաւրոսեան, որոյ լեռանց գագաթներու բարձրութիւնքն կը հասնին մինչեւ աւելի քան 9300 մետր : Տաւրոսն Հայաստանի հարաւոյ արեւմտից սահմաններէն սկսելով՝ երկու բաղկաց կը բաժնուի. մին՝ որ է ստուարագոյնն, Անտիտաւրոս, մինչեւ Բզնուէեաց Մօլր կը յառաջանայ, իսկ միւսն՝ Յունաց Մասիոնն կամ Մասիոսն(17) Ս. Գրոց (Մենդ. Ժ. 30) Մեշտ լեռնաշղթայն եւ Երատոսթենեայ «Հայոց Լեռինքն»(18) է : Այս լեռնաշղթայն ղէպ յարեւելս կ'ընթանայ եւ Կորդուաց լեռանց կը մօտենայ՝ ի հարաւոյ սահման կալով Աղձնեաց Նահանգին : Այս գօտւոյն ամենարարձ տեղն 1400 մետրէ աւելի է : Ասորեստանեան սեպագիր արձանագրութիւնք այս երկու Տաւրեան գօտիներուն Կասիարի (Կասեայ լեռինք) անունը կու տան :

Այս երեք յորինուածութիւնք միեւնոյն երկրարանական պատճառէ յառաջ եկած են. իրենց սմբարձման ժամանակն ալ միեւնոյն է : Երկրորդական ժամանակաշրջանին վերջը՝ Հայաստանի ընդհանուր կերպարանքն ու բարձրութիւնն այժմեան տեսնուած վիճակն ունէր : Այս ժամանակէն հրաբխային ազդեցութիւնքն եւ երեւոյթքն սկսած էին, որոնք սակայն բարձր լեռնադաշտերուն մէջ սակաւատես եղան, եւ ճշմարիտ ժայթքմանց ու հրաշնչութեան խառնարաններ բանալու չափ զօրութիւն չունեցան. ստոր պատճառն անշուշտ Պլուտոնական խառնուրտն ստատիկ կարծրութիւնն էր : Ասոր հակառակ՝ լեռնադաշտերէն կամ բարձրաւանդակներէն անջատելու տեղերը եւ կամ հարթափայլերու մօտ՝ հրաբխային զօրութիւնք անարգել եւ կատարելապէս գործել գործած են, որով եւ այնպիսի տեղեաց մէջ անհնարին բարձրութեամբ կոնաճեւ բարձրացելու լեռներ յառաջ բերած են : Հրաբխային զօրծունէութիւնքն Հայաստանի կողոյն վրայ թէ՛ ուժգին եւ թէ՛ երկարատես եղան, եւ վերջապէս հրաշունչ խառնարաններու երկայն շարք մը յառաջ բերին : Այս խառնարաններէն հրաբխային քարածայրեր եւ մեծաքանակ հրափրփուրներ ժայթքեցան, որոնք նախաւոր ժամանակաց մէջ գոյացեալ կոնաճեւ բար-

(15) Ստրաբոն, ԺԱ. բ. 1, 15. մբ. 4. մզ. 1 : ԺԲ. գ. 18. եւ Պաղոմէոս, Ե. մզ. 2 :

(16) Տես աստէն Th. Reinach, «Mithridate Eupator», էջ 10 :

(17) Արդի Գարամա-Տաղ եւ Դուր-Աղտին լեռնաշղթայքն : Ստրաբոնի եւ Պաղոմէոյ Մասիոնն եօթնամսից մէջ Մասէս, եւ ըստ հայացի քարգմանութեան Մասիք կը կոչուի :

(18) Աս Ստրաբոնի, Բ. ա. 21 :

ձուները ծածկեցին թաքուցին: Երկրադունտիս արյունը քին աղղկեցութիւնքն երկրորդական ժամանակաշրջանէն ետքն եւս տեսցին, եւ պատմական ժամանակաց սկիզբներն տակաւին իրենց զօրութիւնը շէին կորսնցուցած: Նոյն իսկ մեր ժամանակները՝ նոյն աղղկեցութիւններն բոլորովին դադարած չեն(19):

Փայտի անհուն բարձրաւանդակիս ձորոց եւ ձորաղաւտաց՝ ուր զլիստւորապէս պէտք էր որ բնակք բնակէին եւ մշակութեան պարապէին, առաջին յորինուածութեան կամ միջնաշխարհի երկայնութեան մէջ կը տեսնենք եւրասիականորը, որուն զիրքն 600 մետրէ մինչեւ 800 մետր բարձրութեան կը հասնի: Բնութեանց Մոմուն քովերն՝ ձորաղաւտք կը հասնին մինչեւ 1600 մետր բարձրութեան: Վասպուրականի մէջ Արտազ դաւառին Տղմուտ գաւառին(20) այն բարձրութեան կը հասնի: Իսկ Կարդուաց մէջ՝ ձորաղաւտաց զիրքն բնդհանրապէս 3000 մետր բարձրութենէ նուազ չէ: Բասենոյ գաւառաւորներն 1800 մետրէ աւելի բարձրութիւն ունին: Դէպ յարեւմուտս, Դերջան գաւառին աստիճանաւոր գաւառաւորներն՝ միջին հաշուով ունին 1600 մետր բարձրութիւն: Անոր կից Եկեղեաց գաւառին նոյնպէս աստիճանաւոր գաւառաւորաց մէջ կան որ մինչեւ 1400 մետր բարձրութեան կը հասնին:

Հիւսիսային մասին մէջ լեռնաղաւտք եւ ձորաղաւտք այնքան բարձրութիւն չունենալուն, անոնց մէջ Էդած տարբերութիւնն հազիւ թէ 300-500 մետր է:

Հարաւային կամ Տաւրոսեան յորինուածութեան մէջ՝ Երեւելի է Մշոյ գաւառն իւր իւր 1300 մետր բարձրութեամբն: Անտիտաւրոս՝ որ բուն Տաւրոս կոչուածին հետ Մոսիաց աշխարհին մէջ Էդած հովիտը կազմելուն համար տննանունը կը կրէ(21), ունի լեռնաղաւտեր ոչ աւելի բարձր քան 1600 մետր: Ամիր քաղաքին քարածայուն 660 մետր բարձրութիւն ունենալով, քաղաքն անկէ 30 մետր պակաս զիրք ունի: Մասին լեռնաշղթային արեւմտակողմը եւ Եփրատայ մօտ Էդած լեռնաղաւտն 500-600 մետր բարձրութեան կը հասնի(22):

(Շարք. 1)

(19) Այսպէս, Hivernat, Muller-Simonis, «Du Caucase au golfe Persique».

(20) Ղազար Փարպեցի, Բ. լէ:

(21) Ստրաբոն, ԺԱ. ԺԲ, 4:

(22) Աւելորդ չենք համարիր աստէն յիշել թէ երատոսքենեայ (առ Ստրաբոնի, Բ. ա, 21. 29) յիշած «Հայոց կամ Հայաստանի լեռներն» Մասիոն լեռնաշղթայն՝ եւ կամ ասոր արեւմտեան մասն կրնան ըլլալ, լերինք որ Ասորաց մէջ Թապտալոս քաղաքին հիւսիսակողմն էին: Ստրաբոն (ԺԱ. ԺԲ, 4. ԺԳ, 2) Տաւրոս եւս կը կոչէ այն լեռը զոր Հայաստանի եւ Միջագետաց սահմանագլուխ է: Իսկ այս՝ Մասիոն միայն կրնար ըլլալ: Պոզեւեմուսէ (Գ. ԺԷ) յիշուած «Արմենաց լերինք» Մասիոնի արեւմտեան մասն պէտք էր որ ըլլային: